

ДЕРЖАВНА ПРИКОРДОННА СЛУЖБА УКРАЇНИ
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Каспрік Наталія Миколаївна

УДК 159.98:616.89-008.441.3:377

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ПРОФІЛАКТИКИ
НАРКОТИЧНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ УЧНІВ
ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Спеціальність 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Хмельницький – 2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник – доктор психологічних наук, професор **Рибалка Валентин Васильович**, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, відділ педагогічної психології і психології праці, головний науковий співробітник.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Засєкіна Лариса Володимирівна**, Волинський національний університет імені Лесі Українки, кафедра загальної та соціальної психології, завідувач кафедри;

кандидат психологічних наук, доцент **Сургунд Наталія Анатоліївна**, Хмельницький національний університет, кафедра практичної психології та педагогіки, доцент кафедри.

Захист відбудеться « 18 » жовтня 2012 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 70.705.02 Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького за адресою: вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29003.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького за адресою: вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29003.

Автореферат розіслано « 12 » вересня 2012 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник

О. Б. Самохвалов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Проблема пошуку ефективних засобів профілактики наркотичної залежності (далі – НЗ) учнів професійно-технічних навчальних закладів (далі – ПТНЗ) посідає важливе місце в педагогічній та віковій психології, оскільки наркотизація молоді загрожує безпеці держави та загалом збереженню генофонду нації.

Статистика свідчить, що станом на 01.01.2010 р. на профілактичному обліку перебувало 158,6 тис. наркозалежних, з яких 95% – молодь у віці 15-30 років; 97% наркоманів уперше спробували наркотики у віці з 12 до 19 років. Воднораз, 22% учнів ПТНЗ мають досвід вживання наркотичних речовин.

Кількість наркозалежних постійно зростає, вік споживачів наркотичних речовин молодшає, поширення наркотиків відбувається в закладах освіти й торкається як проблемної, так і успішної молоді, наражаючи її на небезпеку руйнації особистості.

На розв'язання проблеми боротьби з наркотизацією суспільства спрямований План заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011-2015 роки, затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22.11.2010 р. №2140-р.

У ПТНЗ навчаються учні з найменш соціально захищених верств населення, процес дорослішання і соціалізації яких відбувається досить стрімко. Необхідність визначення життєвих перспектив і недостатня сформованість способів їх досягнень становлять головне протиріччя цієї вікової страти, розв'язання якого водночас є необхідною умовою оволодіння новими для особистості способами саморегуляції, самореалізації, самоефективності.

На сьогоднішній день вітчизняними й зарубіжними вченими проведено окремі дослідження проблем вживання наркотичних речовин підлітками та молоддю і профілактики наркотизації (С. Белогуров, С. Березін, В. Бітенський, К. Лісецький, А. Личко, Н. Максимова, В. Оржеховська, І. П'ятницька, Н. Сирота, В. Херсонський, В. Ялтонський, S. Folkman, R. Lazarus). Воднораз, як свідчить аналіз наукових праць, питання вивчення причин наркотизації учнівської молоді закладів профтехосвіти та впровадження в цих закладах цілісної системи засобів психологічної профілактики НЗ до цього часу не стали предметом спеціального психологічного дослідження.

З огляду на це, теоретична невирішеність проблеми профілактики НЗ учнів ПТНЗ та її недостатня експериментальна розробленість зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «Психологічні засоби профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження проводилось відповідно до плану наукової і науково-організаційної діяльності Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України та плану організації науково-дослідної роботи Науково-методичного центру професійно-технічної освіти та підвищення кваліфікації інженерно-педагогічних працівників у Хмельницькій області в межах науково-дослідної роботи «Розробка і впровадження інноваційних форм і змісту підвищення кваліфікації педагогів закладів професійно-технічної освіти» (протокол науково-методичної ради

від 11.05.2004 р. №3). Роль здобувача у виконанні цієї роботи полягає в розробці спецкурсу з профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Тема дисертації затверджена вченою радою Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України 21.09.2000 р., протокол №7, та узгоджена у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні НАПН України 23.01.2001 р., протокол №1.

Мета дослідження – на основі аналізу проблеми профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів розробити систему психологічних засобів профілактики та перевірити її ефективність.

Згідно з поставленою метою були визначені **задачі дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз стану проблеми профілактики наркотичної залежності учнівської молоді в науковій літературі та визначити методологічний підхід до її розв'язання.

2. Виявити індивідуально-психологічні особливості учнів професійно-технічних навчальних закладів, схильних до вживання наркотичних речовин.

3. Розробити та експериментально перевірити ефективність системи психологічних засобів профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Об'єкт дослідження – профілактика наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Предмет дослідження – психологічні засоби профілактики наркотичної залежності учнів закладів професійно-технічної освіти.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань було використано комплекс таких взаємопов'язаних методів дослідження: *теоретичні* – аналіз, порівняння, узагальнення, класифікація та систематизація наукових досліджень з питань профілактики наркотичної залежності (для з'ясування стану розробленості означеної проблеми, уточнення сутності поняття схильності до наркотичної залежності); *емпіричні* – констатувальний експеримент (для виявлення психологічних проявів схильності до наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів): спостереження; бесіда; анкетування (авторські анкети для учнів ПТНЗ та наркозалежної молоді); тестування (особистісний опитувальник Г. Айзенка (ЕРІ); МПДО (модифікована С. Подмазіним) та методика Міні-мульти (скорочений варіант методики ММРІ) – для дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості учня; методика «Мотиви вибору професії» – для вивчення мотивації вибору робітничої професії; методика «Діагностика потреб пошуку відчуттів» М. Цукермана – для діагностики рівня вираженості потреби у відчуттях; методика «Дослідження вольової саморегуляції» (А. Зверькова, Є. Ейдмана) – для вивчення самооцінки вольових якостей; «Тест-опитувальник самоствавлення» (В. Століна, С. Пантілеєва) та «Шкала самооцінки» Дембо-Рубінштейна – для вивчення самоствавлення та самооцінки особистості; «Прогресивні матриці» Дж. Равена – для вивчення рівня інтелектуального розвитку учня; формувальний експеримент – для перевірки ефективності системи психологічних засобів профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів; *методи обробки та інтерпретації*

результатів дослідження – t-критерій Стьюдента, критерій Т-Вілкоксона (для опрацювання отриманих експериментальних даних).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше: виявлено індивідуально-психологічні особливості учнів професійно-технічних навчальних закладів, схильних до вживання наркотичних речовин; розроблено систему психологічних засобів профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів, спрямовану на усунення деструкцій особистості, розвиток самосвідомості, власної ідентичності, стійких позитивних відчуттів, саморегуляції, самореалізації, самоефективності на основі психологічної структури особистості (за В. Рибалкою);

удосконалено: психодіагностичний інструментарій для вивчення схильності до вживання наркотичних речовин учнів ПТНЗ;

дістали подальший розвиток: систематизація поглядів вітчизняних і зарубіжних дослідників на проблему профілактики наркотичної залежності, засоби та методи профілактики наркотичної залежності, змістове сповнення понять «схильність до вживання наркотичних речовин», «наркотизація» стосовно учнівської молоді закладів професійно-технічної освіти; наукові основи особистісного підходу до розв'язання проблеми профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані: практичними психологами і соціальними педагогами ПТНЗ для здійснення профілактики наркотичної залежності учнів; працівниками служб у справах дітей для проведення профілактичної роботи; для розробки методичних матеріалів та профілактичних програм; у ВНЗ в процесі підготовки практичних психологів і соціальних педагогів при викладанні вікової, педагогічної психології, психології особистості тощо.

Результати дисертаційного дослідження були впроваджені в навчальний процес Вищого професійного училища №4 м. Хмельницького (довідка №15 від 12.06.2010 р.), Нетішинського професійного ліцею (довідка №138 від 28.09.2011 р.), Хмельницького професійного ліцею електроніки (довідка №155 від 27.04.2012 р.), а також інших професійно-технічних навчальних закладів (довідка управління освіти і науки Хмельницької обласної державної адміністрації №1198 від 15.06.2010 р., довідка Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОНмолодьспорту України №1-4/18-3979 від 12.12.2011 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорено та схвалено на Міжнародній науково-практичній конференції «Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи» (Хмельницький, 2005 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Роль та місце психолого-педагогічної підготовки в професійному розвитку та становленні особистості сучасного фахівця в умовах євроінтеграції» (Хмельницький, 2012 р.); Всеукраїнській конференції «Освіта обдарованої та талановитої молоді – національна проблема» (Київ, 2011 р.) та науково-практичній конференції «Психолого-педагогічні засади розвитку соборності особистості» (Київ, 2009 р.).

Публікації. Основні результати дослідження надруковані у 10 наукових працях, з яких 6 наукових статей – у виданнях, що включені до переліку фахових у галузі психології.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, 3 додатків та списку використаних джерел. Обсяг основного тексту дисертації складає 172 сторінки і містить 5 рисунків та 19 таблиць. Список використаних джерел – 183 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **першому розділі** – «Теоретичний аналіз проблеми психологічної профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів» – окреслено стан розробленості проблеми у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі; здійснено аналіз понять «наркотична залежність», «наркотизація», «схильність до вживання наркотичних речовин»; з'ясовано соціальні та психологічні аспекти проблеми профілактики наркотизації учнівської молоді; проаналізовано наукові підходи до визначення основних принципів, умов та шляхів організації профілактики НЗ учнівської молоді.

На основі аналізу наукових праць зроблено висновок, що поняття «наркотична залежність» характеризує фактично хворобу на певних етапах її розвитку, а початковим етапом виступає наркотизація.

Аналіз поняття «наркотизація» у науковій літературі виявив певну розмаїтість поглядів на його зміст. Дане поняття трактується як: вживання наркотиків і психоактивних речовин без формування наркоманії і токсикоманії (В. Бітенський, Б. Херсонський, С. Дворняк); різновид психічної та фізичної залежності від хімічної речовини (Н. Максимова, С. Толстоухова); потреба особистості змінити свій психічний стан (Н. Максимова, К. Мілютіна, В. Піскун); соціальна хвороба (С. Белогуров). З урахуванням аналізу вищезазначених поглядів та їх синтезу визначаємо наркотизацію учнів ПТНЗ як деструктивний особистісний процес, який проявляється в саморуйнації та спотворенні психологічної структури особистості, виникненні та фіксації механізмів психологічного захисту, порушенні процесу формування когнітивних структур учня ПТНЗ, його успішної особистісної та професійної самореалізації, що супроводжується вживанням наркотичних речовин і є антитезою особистісному розвитку, тенденцією до регресу, деградації особистості.

Аналіз сучасних джерел (С. Березін, С. Бітенський, А. Личко, К. Лісецький, Н. Максимова) дозволив сформулювати поняття «схильність до вживання наркотичних речовин» учнів ПТНЗ, яку визначаємо як наявність передумов до формування пристрасті до наркотичних речовин, потяг, прагнення, бажання особистості змінити свій психічний стан штучним шляхом, що зумовлює НЗ.

Психолого-педагогічні дослідження (С. Березін, В. Бітенський, К. Лісецький, А. Личко, Н. Максимова, Н. Сирота, S. Folkman, R. Lazarus) свідчать, що: психологічний стан схильної до вживання наркотичних речовин особистості, характеризується як екзистенційна криза, своєрідне виявлення невпорядкованості психологічної структури особистості, її непристосованості до навколишнього середовища; психологічними передумовами наркотичної залежності учнів

професійно-технічних навчальних закладів є деструктивний процес їх особистісного розвитку; наркотична залежність призводить до руйнації особистості.

На основі теоретичних досліджень: концепції тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості (за В. Рибалкою), особистісного підходу (Г. Балла, І. Беха, Л. Божович, К. Платонова, В. Рибалки, Б. Федоришина), самотворення особистості (О. Гуменюк, В. Петровського), процесу психологічної підготовки особистості до діяльності (М. Томчука), ідеї професійного методологування (А. Фурмана) – визначені методологічні засади науково-дослідницького підходу до розв'язання проблеми профілактики НЗ учнів ПТНЗ.

З'ясовано, що методологічною основою розробки проблеми психологічних засобів профілактики НЗ учнів ПТНЗ є особистісний підхід, який ґрунтується на синтезі видобутих педагогічною і психологічною наукою закономірностей будови, функціонування та розвитку особистості, сукупності концептуальних уявлень, принципів, психодіагностичних і психодідактичних засобів, які сприяють більш глибокому та всеохоплюючому розумінню особистості учня ПТНЗ й постає базисом створення належних умов для його гармонійного розвитку та саморозвитку.

Принципами особистісного підходу у профілактиці НЗ учнів ПТНЗ як вихідних положень у її здійсненні визначено: розуміння особистості як суб'єкта продуктивної діяльності, зокрема й у сфері психологічної профілактики НЗ; підсилення її внутрішніх ресурсів ефективної самоорганізації та саморегуляції; єдність особистісних і соціальних аспектів профілактики, рефлексивності, розвитку ресурсів психологічного подолання проблем; формування когнітивних, емоційних, поведінкових, функціональних структур, стресостійкості та самоефективності; сприяння у вирішенні завдань дорослішання.

Зазначені теоретичні положення щодо профілактики НЗ учнів ПТНЗ було використано на подальших етапах емпіричного дослідження.

У **другому розділі** – «Емпіричне дослідження індивідуально-психологічних особливостей учнів професійно-технічних навчальних закладів, схильних до вживання наркотичних речовин» – обґрунтовано психодіагностичний інструментарій емпіричного дослідження індивідуально-психологічних особливостей учнів ПТНЗ, схильних до вживання наркотичних речовин, розкрито його результати.

Емпіричне дослідження проводилось упродовж 2009 р. на базі ПТНЗ Хмельницької області. У дослідженні взяли участь 405 учнів віком 15-18 років.

Емпіричному вивченню індивідуально-психологічних особливостей учнів ПТНЗ, схильних до вживання наркотичних речовин, передував розподіл учасників експерименту за рівнями прояву вищезазначеної схильності. Результати анкетування показали, що у 7,90% учнів ПТНЗ визначено високий рівень (ВРСВНР), у 43,74% – середній (СРСВНР), у 48,36% – низький (НРСВНР). Для виявлення найбільш значущих індивідуально-психологічних особливостей учнів ПТНЗ, схильних до вживання наркотичних речовин, здійснено порівняльний аналіз структурних компонентів особистості учнів груп з ВРСВНР і з НРСВНР (за В. Рибалкою).

Результати емпіричного дослідження соціально-психолого-індивідуального виміру дозволили з'ясувати, що учні з ВРСВНР більш екстарвертовані – ($14,00 \pm 2,58$ балів проти $12,31 \pm 2,63$ балів відповідно) – (статистично достовірні розбіжності за критерієм t-Стюдента на рівні $p < 0,01$) та менш задоволені спілкуванням з

одногогрупниками – ($3,69 \pm 0,86$ балів проти $3,97 \pm 0,54$ балів відповідно) – (статистично достовірні розбіжності за критерієм t-Стюдента виявлені на рівні $p < 0,05$).

В учнів з НРСВНР переважають внутрішньо соціально значущі мотиви вибору професії ($19,53 \pm 2,48$ балів проти $16,61 \pm 4,68$ балів відповідно) – (статистично достовірні розбіжності за критерієм t-Стюдента на рівні $p < 0,01$). В учнів з ВРСВНР переважають зовнішні позитивні мотиви вибору професії ($15,72 \pm 4,36$ балів проти $14,02 \pm 14,02$ балів відповідно) – (статистично достовірні розбіжності за критерієм t-Стюдента виявлені на рівні $p < 0,05$).

З'ясовано, що п'ятьокри основних цінностей в обох групах становлять одні і ті ж: «здоров'я», «хороші та вірні друзі», «щаслива сім'я», «кохання» та «матеріальне благополуччя», що є цілком природнім для раннього юнацького віку. Наступний вибір цінностей набуває іншого спрямування: так 6-те та 7-ме місце в загальній ієрархії життєвих та особистісних цінностей учнів з ВРСВНР посідають «визнання й повага оточуючих» та «активне життя», які вони пов'язують з незалежністю, вільним часом і відпочинком, тоді як для учнів з НРСВНР ці цінності пов'язані з навчанням та улюбленою справою. Більш значущою для групи учнів з ВРСВНР виявилась цінність «вільний час» – 8-10-те місце. У групі учнів НРСВНР ця цінність посідає 11-те місце. Більш значущими для групи з НРСВНР виявились цінності: «улюблена справа, хобі» – 9-те місце, «саморозвиток» – 12-те місце і «щастя інших» – 13-те місце. В учнів з ВРСВНР вони посідають відповідно 12-те, 16-те і 14-те місце.

Визначено, що учні з ВРСВНР демонструють більш виражену потребу у відчуттях – ($9,50 \pm 2,27$ балів проти $7,02 \pm 2,20$ балів) – (статистично достовірні розбіжності виявлені на рівні $p < 0,01$). У 50% учнів з ВРСВНР визначено високий рівень потреб у відчуттях, 37,50% – середній, 12,50% – низький. У 10,71% учнів з НРСВНР виявлено високий рівень потреб у відчуттях, у 60,71% – середній, у 28,58% – низький.

У 84,37% учнів з ВРСВНР і 82,14% учнів з НРСВНР виявлені акцентуації характеру. В учнів з ВРСВНР переважали: гіпертимний тип – у 28,12%, нестійкий – у 21,88%, збудливий – у 12,5%, демонстративний – у 9,38%; лабільний – у 6,25%. Серед учнів з НРСВНР гіпертимних акцентуантів – 17,35%, нестійких – 12,76%, демонстративних – 9,69%, лабільних – 8,67%, збудливих – 8,16%, сенситивних і циклоїдних – по 7,14%, тривожно-педантичних – 4,59%, астеноневротичних – 4,08%.

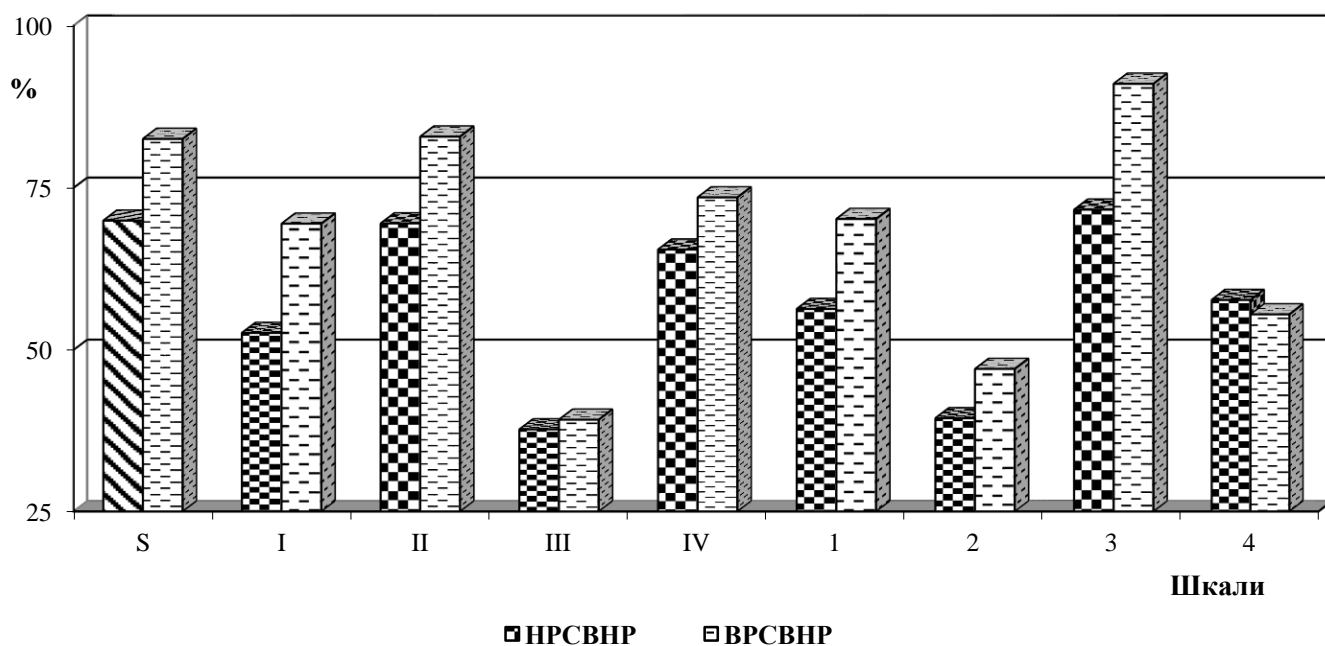
Результати емпіричного дослідження учнів з ВРСВНР і з НРСВНР за методикою «Міні-мульт» представлено на рисунку 1. Усереднений профіль особистості учня з НРСВНР характеризується максимальними середніми значеннями за такими оцінними та базисними шкалами: паранойяльності та гіпоманії. Характерна «западина» за шкалою істерії у профілі особистості вказує на відсутність в учнів з НРСВНР неврологічної захисної реакції конверсійного типу.

Усереднений профіль особистості учнів з ВРСВНР характеризується підвищенням середніх значень, порівняно з учнями з НРСВНР, за шкалами істерії, шизоїдності, гіпоманії, а також зниження за шкалою психастенії. Це обумовлює збільшення рівня соціальної дезадаптації, емоційну нестабільність, зниження самоконтролю, критичності та відповідальності, що призводить до наркотизації.

Рисунок 1 – Діаграма усереднених профілів особистості учнів з низьким і високим рівнями схильності до вживання наркотичних речовин

Дослідження за «Методикою самоствавлення» (В. Столін, С. Пантілеєв) учнів з НРСВНР та ВРСВНР представлено на рисунку 2.

S – глобальне самоствавлення; I – самоповага; II – аутосимпатія; III – очікування позитивного ставлення;
 IV – самоінтерес; 1 – самовпевненість; 2 – ставлення інших; 3 – самоприйняття;
 4 – самопослідовність (саморегуляція); 5 – самообвинувачення; 6 – самоінтерес; 7 – саморозуміння

Рисунок 2 – Самоствавлення учнів з низьким і високим рівнями схильності до вживання наркотичних речовин

З'ясовано, що учні з ВРСВНР виявляють більш позитивне: глобальне самоствавлення, самоствавлення, яке диференційоване за самоповагою, за аутосимпатією, саморозуміння. Статистично достовірні розбіжності за критерієм t-Стюдента виявлені на рівні $p < 0,05$.

Учнів з ВРСВНР за шкалою «щастя» виявили більш високі результати – $2,5\pm 0,51$ балів проти $2,29\pm 0,47$. Статистично достовірні розбіжності за критерієм t-Ст'юдента виявлені на рівні $p < 0,05$.

Отримані результати підтверджують наше припущення, що учні з НРСВНР виявляють більшу самокритичність, прагнуть до саморозвитку, більш адекватно оцінюють себе, ніж учні з ВРСВНР. Це свідчить про увімкнення в останніх психологічних захисних механізмів, спрямованих на досягнення позитивного емоційного стану шляхом ілюзійного позитивного уявлення про себе.

За результатами емпіричного дослідження виявлено, що 18% учнів ПТНЗ з числа опитаних мали досвід вживання наркотичних речовин.

Для уточнення індивідуально-психологічних особливостей особистості, схильної до вживання наркотичних речовин, аналізу формування схильності до НЗ до дослідження було залучено 28 осіб наркозалежної молоді обласного центру ресоціалізації м. Хмельницького віком 20-39 років, продіагностованих за тими ж психологічними методиками.

Серед ціннісних орієнтацій 1-е місце в наркозалежній молоді займає така життєва цінність, як «щаслива сім'я», а 2-е місце – «здоров'я». Значуще 5-е місце посіла «незалежність», але опитувані розуміють її як відсутність залежності від наркотичних речовин. Такі цінності, як «щастя інших» та «саморозвиток», виявились на 10-ому й 11-ому місцях і є більш значущими в порівнянні з цінностями учнів груп з ВРСВНР та НРСВНР. Водночас, такі цінності, як «вільний час», «відпочинок» та «пізнання невідомого», є для наркозалежної молоді найменш важливими.

Серед наркозалежних не виявлено осіб з низьким рівнем потреби у відчуттях, у 46,43% осіб він високий, а у 53,57% – середній. У наркозалежній молоді середній бал встановлено на рівні $10,46\pm 1,43$.

Виявлено, що усереднений профіль наркозалежної молоді відрізняється від профілів учнів з НРСВНР і з ВРСВНР тими психологічними особливостями, які описуються шкалами: іпохондрії (46,29 балів), депресії (47,22 балів), істерії (50,43 балів), психопатії (55,79 балів), паранойяльності (56,07 балів), психастенії (47,89 балів), шизоїдності (53,64 балів) та гіпоманії (64,86 балів). Зазначене вище вказує на невірноваженість емоційного фону, підвищену агресивність, високий рівень соціальної дезадаптації зі зниженням самоконтролю, знецінення соціальних норм, зовнішньо-звинувачувальний тип реагування.

Глобальне самотавлення наркозалежної молоді виявилось на рівні $75,13\pm 24,91\%$, що свідчить про яскраву вираженість цієї ознаки. Самотавлення, диференційоване за самоповагою, становить $71,81\pm 20,54\%$, диференційоване за аутосимпатією – $63,67\pm 25,66\%$, очікування позитивного ставлення, найменша величина, що становить $41,71\pm 26,98\%$ – ознака не виражена, самоінтерес виявлено на рівні $70,81\pm 25,55\%$. На рівні конкретних дій, готовності до них, у ставленні до власного «Я»: самовпевненість – $67\pm 25,63\%$, ставлення інших – $46,5\pm 26,21\%$ – ознака не виражена, самоприйняття – $65,76\pm 27,78\%$, самопослідовність (саморегуляція) – $65,62\pm 23,88\%$, самозвинувачення – $57,63\pm 25,42\%$, самоінтерес – $70,96\pm 33,66\%$ і саморозуміння – $67,16\pm 15,46\%$.

Отже, результати проведеного емпіричного дослідження дозволили виявити найбільш значущі індивідуально-психологічні особливості особистості учня ПТНЗ, які визначають високий та низький рівні схильності до вживання наркотичних речовин і стали підставою для розробки системи психологічних засобів профілактики НЗ учнів закладів профтехосвіти.

У **третьому розділі** – «Психологічна профілактика наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів» – обґрунтовано систему психологічних засобів профілактики НЗ учнів ПТНЗ та перевірено її ефективність.

На основі аналізу наукових джерел і результатів констатувального етапу дослідження було розроблено систему психологічних засобів профілактики НЗ учнів ПТНЗ, яка включала психологічну просвіту, індивідуально-психологічне консультування та профілактично-розвивальний тренінг.

Психологічна просвіта організовувалась як цілеспрямований процес, що вибудовувався із взаємопов'язаних кроків. Запроваджений покроковий підхід у здійсненні психологічної просвіти, структурний і функціональний взаємозв'язок її складових, використання логічно впорядкованих засобів психологічного впливу, а також оволодіння прийомами налагодження контактної взаємодії та реалізації вимог особистісного підходу, створили у своїй сукупності науково-методичну основу цього етапу профілактики НЗ. Психологічна просвіта сприяла трансформуванню отриманих знань про шкоду наркотиків у переконання щодо їхньої загрози здоров'ю та щасливому особистому життю, успішному майбутньому. Інформація формуючого психологічного впливу спрямовувалась на усвідомлення учнями ПТНЗ цінності власного успішного розвитку, самореалізації. Психологічна просвіта проводилась у вигляді лекцій, бесід, відеолекторіїв, «круглих столів», семінарів, виставок психологічної літератури з періодичністю один раз на тиждень.

Індивідуально-психологічне консультування, як процес спеціально організованого спілкування з учнями, дало змогу досліджувати й прояснювати їх життєві ситуації, актуалізувати додаткові сили та здібності для конструктивного виходу зі складних обставин і, таким чином, набути стійкості до наркотизації.

Зокрема, завданнями індивідуально-психологічного консультування було визначено: надання психологічної інформації; інтеграція особистості; активізація психічних ресурсів учня ПТНЗ; подолання особистих обмежень та освоєння нових поглядів на власну життєву ситуацію; професійна підтримка; смислотворення та перебудова ієрархії цінностей; створення основи для формування інсайтів з приводу «глухих кутів життя» та допомога в розв'язанні гострих особистісних проблем; вироблення адекватних форм поведінки.

Критеріями ефективності індивідуально-психологічного консультування виступали: якість довірчого контакту (чи долається комунікативний бар'єр, чи існує психологічний резонанс та порозуміння); кількість інсайтів (нових думок та переживань, які отримував учень у процесі розмови); консультативна стимуляція (чи відчувалась психологічна напруга серйозної психологічної роботи).

Індивідуально-психологічне консультування, яке тривало впродовж усього формувального дослідження, допомогло учням досягти чіткого усвідомлення того, що з ними відбувається, окреслити якомога більше варіантів для прийняття правильного самостійного рішення щодо власного майбутнього.

Профілактично-розвивальний тренінг як один із психологічних засобів профілактики НЗ учнів ПТНЗ мав на меті сприяти: особистісному зростанню учнів; формуванню самоусвідомленості власної особистості; розвитку ресурсів психологічного подолання проблем; формуванню здатності до безконфліктного спілкування, розпізнаванню маніпулятивних форм поведінки; формуванню навичок протистояння соціальному тиску, стресам; підвищенню здатності учнів ПТНЗ до самопрофілактики та самореалізації в динамічному соціальному середовищі.

Програма профілактично-розвивального тренінгу була побудована відповідно до соціально-психолого-індивідуального виміру психологічної структури особистості (за В. Рибалкою) та охоплювала дев'ять занять.

Завданнями профілактично-розвивального тренінгу було: зниження рівня деструктивних особистісних чинників, що зумовлюють початок наркотизації; сприяння усвідомленню власних емоційних станів і розвиток навичок конструктивного реагування; формування толерантного ставлення та конструктивної взаємодії з соціальним оточенням (однолітками, батьками, педагогами та ін.); розвиток навичок аналізу ситуацій міжособистісної взаємодії, їх причин і наслідків; навчання здатності обговорювати особистісні проблеми й вирішувати конфліктні ситуації; підвищення рівня духовності; визначення сенсу життя, життєвих перспектив, надії та віри в майбутнє; розширення діапазону можливих варіантів поведінки учнів у складних для них ситуаціях, здатність до самоорганізації у кризовій ситуації і набуття на її основі досвіду; формування навичок аналізу ситуації, здатності приймати відповідальні рішення в ситуаціях вибору.

Під час роботи використовувались різноманітні прийоми і техніки, які дозволяли вирішити поставлені завдання, а також різні тренінгові форми, взяті за принципом розширення соціальних контактів учасників (від індивідуальної роботи, особистісного самоаналізу через парну роботу, роботу в малих групах до масових форм).

Для перевірки ефективності системи психологічних засобів профілактики НЗ учнів ПТНЗ проведено формувальний експеримент. В експерименті брали участь учні з ВРСВНР, які були задіяні на етапі констатування. З них було сформовано контрольну та експериментальну групи по 16 осіб у кожній.

Після узагальнення емпіричних даних, отриманих під час формувального експерименту, було відстежено позитивну динаміку індивідуально-психологічних особливостей учнів ПТНЗ з ВРСВНР. Відтак є підстави констатувати, що система психологічних засобів профілактики НЗ учнів ПТНЗ виявилась ефективною.

Зокрема, з'ясовано, що екстравертованість в учнів експериментальної групи зменшилась на 0,21%, тоді як у контрольній зросла на 0,14% (статистична значущість розбіжності за критерієм Т-Вілкоксона виявлена на рівні $p < 0,05$). Задоволеність спілкуванням з батьками в експериментальній групі зросла на 4,61%, у контрольній – зменшилась на 1,21%. Задоволеність спілкуванням з друзями в експериментальній групі зросла на 4,77%, у контрольній групі зменшилась на 0,42%. Задоволеність спілкуванням з одногрупниками в експериментальній групі зросла на 6,49%, у контрольній – лише на 1,09%. Суттєві зміни відбулись у задоволеності спілкуванням з викладачами: в експериментальній групі задоволеність зросла на 14,33%, у контрольній – зменшилась на 1,44%.

Визначено, що в учнів експериментальної групи, на відміну від учнів контрольної групи: зросли внутрішні індивідуально значущі мотиви (на 6,47% проти 0,12%) та соціально значущі мотиви (на 7,52% проти 0,3%), що свідчить про сформованість більш високої мотивації на здобуття обраної професії; підвищився рівень усвідомлення суспільної та особистісної значущості обраної професії.

В учнів експериментальної групи більш значущими цінностями стали: «саморозвиток», «навчання», «улюблена справа, хобі» і «творчість», які посіли відповідно 5-те (динаміка +8), 7-ме (динаміка +4), 8-ме (динаміка +4) і 10-те (динаміка +7) місця, а такі цінності, як «вільний час» (динаміка – 8), «відпочинок» (динаміка – 8), і «матеріальне благополуччя» (динаміка – 5), стали менш значущими.

В учнів контрольної групи ієрархія життєвих цінностей помітних змін не зазнала.

Потреба в пошуку нових вражень та відчуттів в учнів експериментальної групи на відміну від учнів контрольної групи зменшилась (–9,39% проти 0,1%).

Акцентуації характеру учнів експериментальної групи стали менш яскраво вираженими, тоді як у контрольній групі позитивні зміни не відбулись.

Виявлено, що в учнів експериментальної групи за шкалою гіпоманії (61,27 бала проти 57,34) спостерігається посилення позитивної спрямованості самооцінки, з'являється висока мотивація досягнень, підвищується почуття відповідальності за власні вчинки, пов'язані зі ставленням до наркотиків. Підвищується критичність щодо оцінки дій, думок і вчинків соціального оточення. В контрольній групі (61,08 бала проти 63,94) виявлено посилення емоційної незрілості, зниження критичності та відповідальності.

В учнів експериментальної групи суттєво підвищилася здатність до саморегуляції – з $(55,48 \pm 21,30)\%$ до $(63,82 \pm 29,04)\%$, тоді як в учнів контрольної групи цей показник, навпаки, зменшився до $(53,12 \pm 24,62)\%$. В учнів експериментальної групи також констатовано підвищення самокритичності, стала більш адекватною самооцінка; в контрольній групі змін не відбулось.

У 100% учнів експериментальної групи був досвід вживання наркотичних речовин. З'ясовано, що під час формувального дослідження учні цієї групи не вживали наркотичні речовини та налаштовані й у подальшому дотримуватися сформованих стійких переконань.

За результатами теоретико-експериментальних досліджень нами розроблені методичні рекомендації щодо проведення профілактичної роботи із запобігання НЗ учнів ПТНЗ.

Найбільш доцільним місцем проведення профілактичної роботи щодо запобігання наркотичної залежності учнів ПТНЗ є сам навчальний заклад. У зв'язку з цим необхідно створювати в ПТНЗ відповідне навчально-виховне та розвивальне середовище, в якому можливе успішне досягнення ключових завдань особистісного розвитку учнів. Практичному психологу та соціальному педагогу у впровадженні системи психологічних засобів профілактики НЗ потрібно: враховувати індивідуально-психологічні особливості учнів; застосовувати систему психологічних засобів профілактики наркотичної залежності як впорядковану взаємопов'язану сукупність, що об'єднані у психологічну просвіту, індивідуально-психологічне консультування, профілактично-розвивальний тренінг; дотримуватись послідовності

занять профілактично-розвивального тренінгу відповідно до соціально-психолого-індивідуального виміру психологічної структури особистості (за В. Рибалкою).

Отже, зважаючи на отримані в формувальному експерименті результати, констатуємо, що розроблена система психологічних засобів профілактики НЗ учнів ПТНЗ виявлена як ефективна.

ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз проблеми профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів показав, що проблема пошуку ефективних засобів профілактики наркотичної залежності посідає важливе місце в педагогічній та віковій психології, оскільки проблема виникнення та попередження схильності молодих людей до вживання наркотичних речовин є гостро актуальною для сучасного світу, в тому числі й у середовищі учнів закладів професійно-технічної освіти України. За таких умов зростає роль профілактики наркотичної залежності безпосередньо в закладах професійно-технічної освіти. Прогностичне виявлення факторів наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів є необхідною умовою розробки ефективних засобів її профілактики.

Однією з пріоритетних і достатньо складною проблемою психологічної служби сучасної професійно-технічної освіти є створення системи психопрофілактичної роботи з формування в учнів усвідомленого ставлення до загрози наркотизації. Вирішення цього завдання залежить від наявності ефективних психологічних засобів профілактики наркотичної залежності учнівської молоді.

В якості методологічного базису дослідження проблеми виступив особистісний підхід, сутність якого полягає в розумінні особистості як суб'єкта продуктивної діяльності, підсилення її внутрішніх ресурсів ефективною самоорганізації та саморегуляції, здатності до самопрофілактики та самореалізації в динамічному соціальному середовищі.

Отже, особистісний підхід, який ґрунтується на синтезі видобутих педагогічною і психологічною наукою закономірностей будови, функціонування та розвитку особистості, сукупності концептуальних уявлень, принципів, психодіагностичних та психодидактичних засобів, які сприяють більш глибокому і всеохоплюючому розумінню особистості учня професійно-технічного навчального закладу, що є базисом створення належних умов для його гармонійного розвитку та саморозвитку.

2. Емпіричне дослідження індивідуально-психологічних особливостей учнів професійно-технічних навчальних закладів, схильних до вживання наркотичних речовин, дозволило констатувати, що учні з високим рівнем схильності до вживання наркотичних речовин, на відміну від учнів з низьким рівнем, є більш екстравертованими; в них визначено зовнішні негативні мотиви вибору професії; спостерігається негативне ставлення до навчання в професійно-технічному навчальному закладі; життєві цінності «саморозвиток», «навчання» і «творчість» не є значущими; наявні нестійкий, гіпертимний, збудливий, демонстративний типи акцентуацій характеру; більш виражена потреба у пошуку нових відчуттів і нових враженнях, що й провокує їх до ризикованих дій, авантюричних вчинків, спроб вживання наркотичних речовин; їм притаманна неадекватна самооцінка;

самоствалення виявилось дещо вищим, що засвідчує включення психологічних захисних механізмів, спрямованих на досягнення позитивного емоційного стану шляхом ілюзорного позитивного уявлення про себе.

3. На основі аналізу наукових публікацій та результатів емпіричного дослідження розроблено систему психологічних засобів профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів. Визначено систему психологічних засобів профілактики наркотичної залежності, яка включає психологічну просвіту, індивідуально-психологічне консультування та профілактично-розвивальний тренінг.

Система психологічних засобів профілактики наркотичної залежності допомагає учням змінити порушені, дезадаптовані форми поведінки, сформувати мотивацію на зміну емоційного та когнітивного реагування, сприяє розвитку здорових, адаптивних форм поведінки.

Система психологічних засобів профілактики наркотичної залежності, спрямована до підструктур особистості учня (спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелект, психофізіологія) забезпечує довготривалість та інтенсивність психологічних впливів, їх застосування на всіх етапах роботи.

Проведене дослідження дало автору можливість виробити методичні рекомендації для практичних психологів і соціальних педагогів щодо удосконалення профілактичної роботи із запобігання наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів та використання системи психологічних засобів профілактики.

Перспективами подальших розвідок та досліджень з проблеми профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів є: розробка проблеми підготовки педагогів до впровадження здоров'язберігаючих технологій; розробка проблеми підготовки педагогів до роботи з учнями, схильними до вживання наркотичних речовин.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. **Каспрік, Н. М.** Підготовка педагогів до впровадження психологічної профілактики наркотичної залежності учнів ПТНЗ / Наталія Каспрік // Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-метод. журнал / гол. ред. Н. Г. Ничкало. – 2005. – №2. – С. 98–104.
2. **Каспрік, Н. М.** Діяльність працівників психологічної служби і педагогів у впровадженні психологічної профілактики наркотичної залежності в учнів професійно-технічних навчальних закладів / Н. М. Каспрік // Збірник наукових праць №43. Частина II / гол. ред. Балашов В. О. – Хмельницький : НАДПСУ, 2008. – С. 194–197.
3. **Каспрік, Н. М.** Психологічні умови виникнення і попередження в учнів професійно-технічних навчальних закладів особистісної схильності до вживання наркотичних речовин / Н. М. Каспрік // Збірник наукових праць №46. Частина II / гол. ред. Балашов В. О. – Хмельницький : НАДПСУ, 2008. – С. 209–212.

4. **Каспрік, Н. М.** Профілактика наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів: стан проблеми, фактори та критерії психологічної схильності / Н. М. Каспрік // Збірник наукових праць №60. Серія: педагогічні та психологічні науки / гол. ред. Потапчук Є. М. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2011. – С. 153–156.

5. **Каспрік, Н. М.** Програма психологічної профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів та особливості її застосування / Н. М. Каспрік // Збірник наукових праць №61. Серія: педагогічні та психологічні науки / гол. ред. Потапчук Є. М. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2011. – С. 169–172.

6. **Каспрік, Н. М.** Психологічні засоби профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів [Електронний ресурс] / Н. М. Каспрік // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України : електрон. наук. фах. вид. / гол. ред. Грязнов І. О. – 2012. – Вип. 2. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2012_2/12knmtnz.pdf – Заголовок з екрана.

7. **Каспрік, Н. М.** Психологічні засоби профілактики наркотизації учнів ПТНЗ / Наталія Каспрік // Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи : тези допов. III міжнар. науково-практ. конф. / під заг. ред. Каньковського І. Є. – Хмельницький : ХНУ, 2005. – С. 51–54.

8. **Каспрік, Н. М.** Духовно-моральні засади розвитку соборної особистості як умова упередження наркотизації учнівської молоді / Наталія Каспрік // Психолого-педагогічні засади розвитку соборності особистості : матеріали науково-практичної конференції / редактор В. І. Панченко. – К. : LAT & K, 2009. – С. 59–61.

9. **Каспрік, Н. М.** Психологічна профілактика наркотичної залежності обдарованих учнів ПТНЗ / Каспрік Наталія Миколаївна // Освіта обдарованої та талановитої молоді – національна проблема : матер. Всеукр. конф. 1 грудня 2011 р. / відповід. за вип. Черняк Ю. М., Кудрявченко М. О. [та ін.]. – К. : Ін.-т обдарованої дитини НАПН України, 2011. – Ч. 1. – С. 190–194.

10. **Каспрік, Н. М.** Психологічні прояви схильності до наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів та напрями її профілактики / Н. М. Каспрік // Роль та місце психолого-педагогічної підготовки в професійному розвитку та становленні особистості сучасного фахівця в умовах євроінтеграції : матер. Всеукраїнська наук.-практ. конф. з міжнародною участю (Хмельницький, 19-20 квітня 2012 р.) / голов. ред. О. А. Каденко. – Хмельницький : ХНУ, 2012. – С. 200–201.

АНОТАЦІЇ

Каспрік Н. М. Психологічні засоби профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – «Педагогічна та вікова психологія» – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2012.

У дисертації досліджується проблема профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Проаналізовано соціальні та психологічні аспекти проблеми профілактики наркотизації учнівської молоді, індивідуально-психологічні особливості учнів професійно-технічних навчальних закладів, схильних до вживання наркотичних речовин, обґрунтовано особистісний підхід до проблеми розробки психологічних засобів профілактики наркотичної залежності учнів закладів профтехосвіти. Здійснено емпіричне дослідження індивідуально-психологічних особливостей учнів професійно-технічних навчальних закладів, схильних до вживання наркотичних речовин. Розроблено систему психологічних засобів профілактики наркотичної залежності учнів професійно-технічних навчальних закладів, експериментально перевірено її ефективність. Обґрунтовано методичні рекомендації для практичних психологів і соціальних педагогів щодо проведення профілактичної роботи із запобігання вживання наркотичних речовин учнями професійно-технічних навчальних закладів.

Ключові слова: наркотична залежність, наркотизація, схильність до вживання наркотичних речовин, психологічні засоби профілактики, учні професійно-технічних навчальних закладів.

Каспрік Н. Н. Психологические средства профилактики наркотической зависимости учащихся профессионально-технических учебных заведений. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – «Педагогическая и возрастная психология». – Национальная академия Государственной пограничной службы Украины имени Богдана Хмельницкого. – Хмельницкий, 2012.

В диссертации исследуется проблема профилактики наркотической зависимости учащихся профессионально-технических учебных заведений.

Проанализировано социальные и психологические аспекты проблемы профилактики наркотизации ученической молодежи, индивидуально-психологические особенности учащихся профессионально-технических учебных заведений, склонных к употреблению наркотических веществ, обоснован личностный подход к проблеме разработки психологических средств профилактики наркотической зависимости учащихся учреждений профтехобразования. Выполнено эмпирическое исследование индивидуально-психологических особенностей учащихся профессионально-технических учебных заведений, склонных к употреблению наркотических веществ. Разработано систему психологических средств профилактики наркотической зависимости учащихся профессионально-технических учебных заведений,

экспериментально проверено её эффективность. Обосновано методические рекомендации для практических психологов и социальных педагогов по проведению профилактической работы по предупреждению наркотической зависимости учащихся профессионально-технических учебных заведений.

Ключевые слова: наркотическая зависимость, наркотизация, склонность к употреблению наркотических веществ, психологические средства профилактики, учащиеся профессионально-технических учебных заведений.

Kasprik N. M. Psychological facilities of prophylaxis of drug addiction of vocational school students. – Manuscript.

Thesis on the obtaining of scientific degree candidate of psychological sciences for speciality 19.00.07 – «Pedagogical and age psychology» – The National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi. – Khmelnytskyi, 2012.

The problem of prophylaxis of drug addiction of vocational school students has been examined in the thesis.

The social and psychological aspects of problem of prophylaxis of drug addiction of students have been analyzed; also individually psychological features of vocational school students inclined to drug consumption have been described. The personality approach to the problem of development psychological facilities of prophylaxis of drug addiction of vocational school students has been substantiated. The empiric research of individually psychological features of vocational school students inclined drug consumption has been carried out. The system of psychological facilities of prophylaxis of addiction of vocational school students has been worked out and its efficiency has been experimentally verified. The methodical recommendations for practical psychologists and social pedagogues concerning realization of prophylactic work with regard to prevention of the drug consumption by vocational school students have been given.

Keywords: drug addiction, inclined to drug consumption, psychological facilities of prophylaxis, vocational school students.

Підписано до друку 07.09.2012 р. Формат 60x84/16.
Умов. друк. арк. 1.0. Тираж 100 прим. Замов. № _____ ОД.
Видавництво Національної академії ДПСУ.